

HOFFMANN ISTVÁN

Víznevek a Kárpát-medencében: hidak nyelvek és kultúrák között

1. Aligha létezik a nyelvekben még egy olyan szócsoport, amely oly mértékben keltette volna fel a különböző tudományok képviselőinek az érdeklődését, mint a tulajdonneveké. E nyelvi elemeket évszázadok óta forrásként használja és vizsgálja nyelvész és történész, néprajzkutató és régész, hogy az alkalmazott tudományokat, mint például a térképészetet ezúttal részletesebben ne is említsük. Vajon mi az oka ennek a kitüntetett figyelemnek, mi magyarázza ezt a fokozott érdeklődést?

A kérdésre bőségesen választ kaphatunk, ha az e témakörben különböző tudományos közelítésmódokkal, eltérő szempontok figyelembevételével írott munkákat tanulmányozzuk: a tulajdonnevek az emberi történelem olyan területeire és olyan időszakaira engednek bepillantást, amely életszférákat és korokat más forrásokból egyáltalán nem vagy csupán alig ismerhetünk meg. Az érdeklődés — a gazdag információtartalom és a belőlük levonható tanulságok alapján — elsősorban két tulajdonnévfajtnak szól: a személy- és a helyneveknek. Aligha tévedünk sokat, ha ezeket a nyelvi kategóriákat magával az emberi nyelvvel tartjuk azonos korúnak: nehéz lenne megítélni azt — és a nyelvtudomány eszközeivel lehetetlen is –, hogy az ember legkezdetlegesebb nyelvi megnyilatkozásai magára és a környezetére vonatkozóan vajon közszoói vagy tulajdonnévi értékű nyelvi elemekből épülhettek-e fel.

Ha az emberiség történetének ilyen mélységeibe nem is világít be a neveket vizsgáló tudományok fénye, azokat az idöket eléri, amelyeket illetően más források a nevekből levonható tanulságokat nem helyettesíthetik. A magyarság történetében ez az időszak legfeljebb a honfoglalás koráig, de inkább csak az államalapításig terjed, noha egy-egy név az azt megelőző ősmagyar korra, a vándorlások korára is vet némi halvány fényt. A magyarság múltjának kutatásában a nevek szerepét az a körülmény is rendkívüli módon felértékeli, hogy az írásbeliség kialakulását követően évszázadokig a latin volt a magasabb kultúrában a kizárólagos, azt követően pedig hosszú ideig a domináns nyelv, a neveket, a helyek és a személyek megnevezéseit azonban — amint az közismert — kevés kivételtől eltekintve a latin szövegekben is magyar nyelven rögzítették. E forrásanyag óriási érték a magyarság történetének kutatásában, s a modern tudományosság a 19. század kezdete óta sok kérdésben gyakran támaszkodik is e forrásbázisra.

Már a 19. század tudósai is felismerték, hogy a jelen kor személy- és főleg helynevei is magukban őrzik a múlt üzenetét, és megfelelő eszközökkel ki is lehet hámozni belőlük azt. PESTY FRIGYES, a kiváló történettudós úgy vélte, hogy a helynevek „a magyar nemzetiség múzeumát képezik” (1878), ezt követően pedig egy néprajzkutató, JANKÓ JÁNOS adott példát arra, hogy milyen módszerekkel és eszközökkel lehet az élő, kortárs névanyagot a tudományos kutatás megbízható forrásává tenni (1892, 1902). Az utóbbi évszázadban a nyelvtudomány sokat tett a névrendszerek szinkrón szemléletű feltárásáért, ám ezek az eredmények is főképpen a nevek történeti szempontú vizsgálatának a lehetőségeit gazdagították.

E történeti irányú kutatások abból a feltevésből indulnak ki, hogy egy-egy nyelv szókincese, közte a tulajdonnév-állomány is, híven tükrözi a nyelvet beszélő nép műveltségét, s így a kultúrának a múltbeli változásai, fordulópontjai is kimutathatók általa. Ennek a feltevésnek, s az erre épülő kutatási módszernek a helyességét — tekintet nélkül az újabb kori nyelvtudomány egyes irányzatainak e téren megmutatózó szkeptikus vélekedésére — a történeti tudományok e téren megmutatózó gazdag eredményei fényesen igazolják.

Meg kell azonban válaszolnunk azt a kérdést is, hogy miért éppen a helynevek képezik a szókincsnek ilyen különlegesen gazdag forrásértékű rétegét. A legfontosabb tényezők közül — különösképpen a magyar nyelvre érvényesen — itt most csak kettőt emelve ki azt mondhatjuk, hogy egyrészt a már említett korai adatolhatóság az egyik oka ennek, a másik pedig a nevek helyhez kötöttsége. Nyilvánvaló, hogy minden nyelvi elemet jellemez egyfajta lokális elterjedés, ám ez a paraméter — funkciójából adódóan — legegyszerűbben a helynevekhez rendelhető hozzá, különösképpen ha múltbeli nyelvhasználatra vonatkozóan kell a szókincs lokalizálását elvégezni. Ezáltal a helynév nemcsak arra alkalmas, hogy a benne eredendően rögzített szemantikai tartalom révén felidézhetővé tegye az egykori táji-földrajzi környezetet, hanem arra is, hogy az adott helyen élő ember nyelvi és ezzel együtt anyagi-szellemi kultúrájáról képet adjon. A Kárpát-medence és az itt élő népek történetének a feltárásában a tudományos kutatásokban két helynévfajta bizonyult meghatározónak: a településnevek és a vizek megnevezései. A településnevek ilyen irányú felhasználhatóságát elsőre is magától értetődőnek tarthatjuk, de vajon mi adja a vízneveknek ezt a kitüntetett szerepet?

A kérdésre a választ ezúttal csak a névkutatás illetékességi körén belül keresve is feltűnik, hogy a szakirodalom e névfajta tárgyalásában rendre abból az alapvető megállapításból indul ki, hogy valamely terület helynevei közül többnyire a víznevek a legrégebbiek. Az adott helyen megforduló népek ezeket egymástól veszik át, és egymásnak adják tovább, s eközben persze rajtuk is hagyják a maguk nyelvi nyomait. Ebből az időbeli nyelvi hídszerepből adódóan a víznevek a legalkalmasabbak arra, hogy segítségükkel az adott terület etnikai történetét megvilágíthassuk. A nagyobb folyók pedig nemcsak időben, hanem térben is hidat vernek a nyelvek között, mivel a mellettük élő népek nyelvi érintkezésére kiváló lehetőséget teremte-

nek: KISS LAJOS megfogalmazása szerint az ilyen nagyobb vizek megnevezései valósággal nemzetközi tulajdonban vannak (2000: 1).

2. Kevésbé szokás feltenni azt a kérdést, hogyan is születnek, milyen körülmények között jönnek létre a vizek megnevezései. Jórészt persze úgy, mint a többi helynévfajta egyedei: egy másodlagos nyelvi elemkészlet, a tulajdonnévi rendszer részeként, az ember kommunikatív szükségletéből adódóan. Azért adunk ugyanis nevet a bennünket körülvevő különféle helyeknek, hogy a nevek segítségével könnyebben tudjunk beszélni róluk, s így célszerűbben tájékozódhassunk a világban. Ez a névadás azonban nem véletlenszerű, hanem az újonnan létrehozott nyelvi elem egyfelől szemantikai értelemben vissza is tükrözi az általa jelölt hely valamely sajátosságát vagy sajátosságait, másfelől pedig az új név megfelel azoknak a nyelvi mintáknak is, amelyek a nyelvben meglévő hasonló nevekben rögzítve vannak. A névadás tehát egyfajta nyelvi cselekvés, amely új nyelvi elemet hoz létre, ez a verbális tett azonban nem feltétlenül tudatosul magában a névadóban sem. A névadás — nem számítva a főleg újabb kori hivatalos eljárásokat — döntően olyan kisközösségekben zajlik le, amelynek tagjai névközösséget alkotnak, azaz a névismeretük nagy részben megegyezik.

A vizek mint névviseelő objektumok sajátos, a többi helyfajtatól eltérő jegyeket is viselnek. Ezúttal csak a folyóvizek csoportjánál maradva: a néhány száz méter hosszúságú erecskétől a sok ezer kilométeres, hatalmas folyamokig sokféle vízfolyás létezik. A nevek keletkezésére adott fenti magyarázat leginkább az egy-egy kisebb település határain belül maradó vizekre lehet érvényes, a több, netán sok tucat vagy akár sok száz települést átszelőkre aligha. Másképpen fogalmazva: igaz lehet a mikrotoponimákra, de nem feltétlenül áll a makronevekre. Arra, hogy a nagyobb folyók hogyan is kaphatták a nevüket, konkrét adataink természetesen nincsenek, mivel erre a források közvetlenül nem utalnak. Közvetett módon azonban következtetni tudunk rá, egyrészt a mai névrendszer jellegzetességeiből, másrészt az adatok kellően sűrű előfordulása esetén akár a történeti forrásokból is.

Az első eredetiben fennmaradt magyarországi oklevélben, a Tihanyi apátság 1055-ből való alapítólevelében két olyan víznevet is találunk, a *Fok*-ot és a *Füzegy*-et, amely ebben a kérdésben a segítségünkre lehet. Az oklevélben negyedik helyként említett *Fok*-ot (1055: Riuulus ... *fuk*, DHA 1: 150) a Balaton vizét levezető későbbi Sióval szokás azonosítani. Nyilvánvaló azonban, hogy nem vonatkozhatott arra a 123 km hosszúságú vízfolyásra, amely ma egészen a Dunáig halad, hiszen ez a csatorna csak a 18-19. századbeli vízszabályozások eredményeképpen jött létre (LUKÁCS 1951). A *Fok* csakis azt a legfeljebb néhány száz méter hosszúságú csatornafélét jelölhette, amely a Balaton lefolyását a tőle DK-re fekvő mocsaras térségbe biztosította. Erre magának a *Fok*-nak a 15. századig előforduló említéseiből következtethetünk, továbbá a településnevekben való későbbi megjelenéséből, főképpen persze Siófoknak a helybeliek nyelvhasználatában ma is csak *Fok*-ként szereplő megnevezéséből. De erre utalnak azok a néprajzi kutatások is, amelyek —

elsősorban ANDRÁSFALVI BERTALAN érdeméből (1970) — a vízgazdálkodásnak és a halászatnak a fokokkal összefüggő sajátos formáit mutatták be. Azt, hogy a későbbi Siónak még a 18-19. században sem volt egységes neve, a források világosan mutatják: egyes részeit *Sár*-nak, illetve *Sáránd*-nak jelzik a térképek. 1709-ben aztán a középső, Simontornya körüli szakaszán feltűnik egy *Sió* nevű kis mellékvíze: hogy ez vonódott-e át később az egész vízfolyásra, vagy egy másik részének, netán a Balatonból kifolyó szakaszának a hasonló megnevezése (ehhez lásd FNESz. *Sió*), azt teljes bizonyossággal nem tudjuk megmondani. Az azonban kétségtelen, hogy a *sió* a környéken és másutt közsóként is ismert, és a hangutánzó *si* ige folyamatos melléknévi igeneveként elsődlegesen gyorsabb folyású kisebb vizek, malomárkok, zúgók megnevezésére használják. (A kérdésről részletesebben lásd HOFFMANN 2007.)

A *Füzege* patakot az egykori Disznó falu határában említi a Tihanyi alapítólevél (1055: *Fizeg* ~ *Fyzege*, DHA 1: 150), s e név a későbbi századokban a szomszédos településen is előfordul. Ennek alapján a *Füzege* — amely utoljára a 16. században jelenik meg a forrásokban — a ma hivatalosan *Koppány*-nak nevezett 56 km hosszú, a Kaposba ömlő folyóval azonosítható. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy a *Füzege* név ugyanúgy egész hosszúságában jelölte volna a kérdéses vízfolyást, és nemcsak azért, mert erre vonatkozó adatunk nincsen, hanem amiatt sem, mivel a helyi nyelvhasználatban ma sincs egységes megnevezése e folyónak, sőt szinte településenként változik a neve: nevezik *Nagy-árok*-nak, *Sérèkai-árok*-nak, *Borsipatak*-nak, *Nagy-kanális*-nak és még jó néhány további névváltozattal (SMFN 241, 245, 248). A *Koppány* név — amely a mellette fekvő (Török)Koppány településről vonódott át rá — a középső-alsó szakasza felől kiindulva terjed ki a folyó egyre nagyobb részére.

A fenti példák azt mutatják tehát, hogy a közepes és nagyobb folyók nevei egykor egy-egy kisebb névközösségen belül jöttek létre mikronévként. Ebből adódóan ugyanannak a vízfolyásnak a különböző szakaszait nem feltétlenül illették ugyanazzal a névvel, sőt a régebbi korok víznévhasználatát eleve a többnevűség jellemezhetette. A kognitív tudományok fogalomkészletével szólva a beszélők mentális térképén meglévő helyek megnevezései igazodnak csupán mindig egy-egy viszonylag zárt rendszerbe, s amíg az egyes közösségek létszámukat tekintve kicsik, és más közösségekkel nincsenek érintkezésben, ez a többnevűség nem okoz gondot a kommunikációban. Amikor aztán ezek a közösségek kapcsolatba kerülnek egymással, fontossá válhat, hogy a környező helyek — esetünkben folyóvizek — összefüggése, azonossága a névhasználatban is megjelenjen; ez pedig azt eredményezheti, hogy a kommunikációs aktusok révén a névhasználat sokfélesége lassan megszűnik, s az egységesülés valamely névvariáns uralomra jutásával valósul meg. Azt, hogy e folyamatot milyen tényezők irányítják, s az eredményt mely körülmények alakítják ki, az egyes eseteket illetően nehéz, többnyire konkrétan szinte lehetetlen is megmondani, az azonban — más nyelvi folyamatok elemzése révén — valószínűsíthető,

hogy ebben a gazdasági, kulturális és nyelvi presztízsnak lehet meghatározó szerepe. (A névadás kognitív értelmezésére és a folyók szakaszneveire lásd GYÖRFFY 2008.)

Hogy ez a folyamat milyen hosszú idő alatt zajlik le, azt ugyancsak nagyon sok körülmény befolyásolhatja. A Kárpát-medence legnagyobb folyóinak ma többnyire egységes nevük van, de láttuk, hogy a tucatnyi településen átfolyó *Koppány*-nak máig sem alakult ki egyöntetűen használt megnevezése. A Dunának még az ókorban is csak a felső szakaszát nevezték a latinságban *Danuvius*-nak, az alsó folyását *Ister*-nek ismerték (FNESz. *Duna*).

Az sem biztos azonban, hogy a víznevek egységesülése szükségszerű folyamat, s az emberi érintkezés kiterjedésének természetes velejárója. A *Bodrog*-nak például hiába keresnénk a forrását, mert csak forrásai vannak, az *Ondava* és a *Latorca*, amelyek közül egyik sem vette fel a főfolyó nevét (KISS L. 2000: 4). De más példák is mutatják, hogy a szakaszneveket nem feltétlenül váltja fel egységes megnevezés: a Bakonyalján fekvő Tapolcafő határában fut például egy kis vízfolyás, amelynek — ahogyan a helybeliek mondják — „*amëjik düliüön mëty kërësztü, asztán változik a nevë: Páskomiér, Bótaküjiér, Kalapácsiér*” (HOFFMANN 1975: 29). Ez esetben nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy a beszélők mentális térképe nem mutatja azonosnak ezt a kis patakot, s emiatt változik a neve, hanem az adott közösségen belül a szakasznevek azonosító szerepe jóval erősebb, mint az egységes névnek volna, s ez akadályozza meg a kiegyenlítődés folyamatát.

Úgy gondolom, hogy a fenti példák — amelyek megtoldhatóak lennének számos továbbital is — bizonyítják, hogy a ma makronévként, széles névhasználói körben ismert víznevek egykor jórészt kisebb névhasználói közösségekben, mikronévként jöhettek létre. Ezt a megállapítást, amelyet más oldalról a nemzetközi szakirodalom hasonló tételeivel is érdemes összevetni (vö. pl. KIVINIEMI 1990: 21–22), a Kárpát-medence vízneveinek történeti tanulságait elemezve fontos vonatkozási pontként kell kezelni.

3. A magyarság Kárpát-medencei történetének legkorábbi szakaszaira vonatkozóan a legtöbb kutatás a helynévanyagra támaszkodva talán a térség etnikai történetére irányult, abból is adódóan, hogy az e körben fölmerülő igen lényeges kérdésekre más forrásokból alig-alig van módunk következtetni. Kissé leegyszerűsítve az eljárást úgy is fogalmazhatnánk, hogy a honfoglaláskor itt talált népeket jórészt a víznevek segítségével lehet rekonstruálni, a magyarság térfoglalását, megtelepedését pedig a településnevek mutatják leginkább. Jól példázza ezt a magyar történeti helynévkutatás két nagy alakjának egy-egy összefoglaló munkája: MELICH JÁNOS a honfoglaláskori Magyarország etnikai képét kívánta felvázolni, s ehhez döntően vízneveket vont be a kutatásaiba (1925–29), KNIEZSA ISTVÁN pedig a 11. századi Magyarország etnikai képét megrajzolva ezekhez lényegében hozzátette a magyarság által alkotott nagyszámú településnevet is (1938). Őket követően az elmúlt évtizedekben KISS LAJOS foglalkozott igen alaposan a Kárpát-medence régi vízne-

veivel, mintegy a régészek szemléletmódját követve kronológiai és ezzel összefüggően származásbeli rétegekre bontva e névfajtát (1994, 1996, 1997).

Ezek a vizsgálatok azt mutatják, hogy a magyarság a Kárpát-medencébe megérkezvén legnagyobb számban szláv népességet talált. A névanyagban ezt az jelzi leginkább, hogy a víznevek közül számos név bizonyíthatóan valamilyen szláv nyelvből került bele a magyar helynévkincsbe. A nagyobb folyók megnevezései szinte kivétel nélkül ide tartoznak: a *Duna* régi magyar *Duná* ~ *Dun*TM alakja csakis egy szláv *Dunaj* előzményből vezethető le, de a szlávból kerültek át az olyan nevek is, mint a *Dráva*, *Száva*, *Rába*, *Zala* vagy a *Tisza*, *Maros*, *Körös*, *Szamos*, s még bőven folytathatnánk a sort. A magyarban a szláv eredet tényét ezekben az esetekben hangtörténeti alapon lehet igazolni, attól függetlenül is, hogy maguk az itt említett folyónevek nem a(z ős)szláv nyelvben keletkeztek, hanem oda is valamely más, régebben a kérdéses területen használt nyelvből kerültek be.

A névtudomány ezeket a neveket eredetüket illetően nem is tudja pontosan nyelvhez kötni, hanem az ún. óeurópai rétegbe sorolja be őket. Az óeurópai víznévelmélet részleteire itt most nem térhetünk ki — az utóbbi időben KISS LAJOS (2000: 7–9) és PÓCZOS RITA (2003: 492–5, 2004: 120–3) említette ennek magyar névtani vonatkozásait –, s a Kárpát-medence magyar víznevei szempontjából ennek közvetlen jelentősége nem is lenne, csupán azt jegyzem meg ezzel kapcsolatban, hogy az e körbe tartozó víznevek igen gyakran már régen kihalt nyelvek során át hagyományozódtak egy-egy térségben tovább, s fennmaradásukat a kérdéses víz mellett élő népesség folytonossága biztosította. Nyilvánvaló, hogy a hosszabb folyók nevének életében e kontinuitás nagyobb valószínűséggel fennállhatott, de szerencsésebb esetekben akár olyan kisebb vizek is őrizhetnek évezredeknyi nyelvi gyökereket, mint a felvidéki *Árva*, *Tarca* vagy *Ida* (KISS L. 1994: 3–6, PÓCZOS 2003: 493).

A szláv nyelvekből átvett víznevek nagy többsége — többnyire a fentieknél kisebb vizek nevei — azonban szláv nyelvi elemekből (tövekből, képzőkből) magyarázható, azaz a szláv nyelvek saját alkotása: a sokfelé megtalálható *Tapolca* a *topľъ* ~ *teplъ* 'meleg' jelentésű melléknévből való: az *-bca* képző segítségével jött létre ugyanúgy, mint a *bystřъ* 'gyors, sebes' tövből az ugyancsak többfelé előforduló *Beszterce* (FNESz.). Attól függetlenül, hogy az ilyen víznevek környezetében a szlávsnak később a nyomát sem találjuk, természetesen arra kell gondolnunk, hogy az ott megtelepülő magyarság a térségben minden kétséget kizáróan szláv népességet talált, mivel más néptől, illetve nyelvből e neveket nem vehette volna át.

Ha a szláv eredetű nevet viselő nevekkel gazdagon behálózott területek régi helynévanyagát a többi névfajta — különösképpen a településnevek — szempontjából megvizsgáljuk, sok helyen sajátos ellentmondást tapasztalhatunk: a szláv névadókra, illetve névadókra utaló vízneveket nem kísérik a szlávból magyarázható településnevek. Példának hozhatjuk az Árpád-kori Ugocsa vármegye területét, ahol számos szláv eredetű víznév (*Túr*, *Turc*, *Torna*, *Lekence*, *Szemerdek*, *Beberke* stb.)

mellett elvértve fordul elő szláv eredetű településnév, mivel az itteni falvak, várak magyar eredetű nevet viselnek: *Szőlős, Eger, Daróc, Gyula, Bonya, Sásvár* stb. (KOCÁN 2006). E jelenség nem magyarázható oly módon, ahogyan ezt többen is interpretálni próbálták, hogy ti. a magyarság az ilyen területeken üres, lakatlan vidékeket talált, mivel a víznevek csakis helyi nyelvi érintkezés révén kerülhettek be a nyelvébe. Sőt az átvétel még azt is feltételezi, hogy az adott térségben a betelepülők az ott élő szlávssággal viszonylag huzamos érintkezésben lehettek, mivel a nyelvi kölcsönzésre általában a kétnyelvűség kialakulását követően kerülhet sor.

A magyarázatot inkább abban kereshetjük, hogy a víz- és a településnév mint névfajta a névadás szituációját illetően különbözik egymástól: a településnevek mint jellegzetes műveltségi nevek az ember által létrehozott objektumokat neveznek meg, s magának a névadásnak az aktusa az emberi alkotások elnevezéséhez sokkal inkább hozzátartozik, mint a természetben létező különböző helyekéhez. A névadás nemcsak a település létesítéséhez kapcsolódó mozzanat, hanem a név ezen túl — főleg kezdetben, a szóbeliség korában — jogi funkcióval is bír: a hely birtoklását is igazolhatja. A természeti környezet megnevezéséhez ilyen aktusok és cselekvések kevésbé kapcsolódnak, ezért egy-egy területen a meglévő neveket az újonnan jöttek akár egyszerű használatbavétel útján is átvehették az ott talált népességtől. Mindebből pedig a korábban mondottakkal összhangban az a következtetés szűrhető le, hogy a szláv — de általában is: az idegen eredetű — víznevek önmagukban többnyire nem alkalmasak arra, hogy segítségükkel különböző etnikumoknak a Kárpát-medencebeli helyzetét a honfoglalást követő évszázadokra vonatkozóan nagyobb pontossággal meghatározzuk.

És vajon az átvétel korára vetítenek-e némi fényt e névkölcsönzések? Ezt a kérdést a nyelvtudomány eszközeivel leginkább abban az esetben lehet vizsgálni, ha az átadó és/vagy az átvevő nyelv történetében vagy éppen az átvétel során valamilyen jól korhoz köthető változást szenved el a név. Ennek a leginkább hangtörténeti jellegű kritériumait KNEZSA ISTVÁN dolgozta ki (1938: 372–3), az ő megállapításai némi finomításokkal ma is megállják a helyüket. A Bars megyei *Kompa* víznév például — amely a nazális magánhangzót tartalmazó szláv *кѹпа* 'sziget' szóra vezethető vissza — a magyarral érintkező szláv nyelvekben még a 11. század közepe előtt bekövetkezett denazalizáció lezajlása előtt kerülhetett át a magyarba, mert az itteni *o+m* hangkapcsolatot tartalmazó alakja csakis így magyarázható (KISS L. 1994: 6, TÓTH V. 2001: 209). A 13. századtól adathozható *Holboka* nevű Borsod megyei patak (kettő is van belőlük: [1240]: *Holboca*, 1298/1390: *Hulboca*, KMHsz. 1: 130–1) nevei pedig csakis 13. századi átvételek lehetnek, mivel e név a szláv *gluboka* 'mély' jelentésű melléknévre megy vissza, amelynek szóeleji *g* hangja a szlovákban a 12. században alakult csak *h*-vá (KNEZSA 1938: 373). A legtöbb idegen eredetű víznév — noha hangtani változása jól nyomon is követhető — azonban olyan, amelyre kronológiai következtetést nem lehet alapozni, mert a nyelvi folyamatoknak többnyire nincsenek időben pontosan meghatározható korlátai. Így

például nem dönthető el, hogy az 1055-ből adatolható *Balaton* (*bolatin* ~ *balatin*, DHA 1: 149–50) vagy a vele etimológiailag összefüggő abaúji *Baláta* (+1262/XIV.: *Balata*, TÓTH V. 2001: 23) és még sok más e névbokorba tartozó víznév mikortól vált magyar névvé, mert az eredeti szláv *blatъnъ* alak szókezdő mássalhangzó-kapcsolata bármikor feloldódhatott a magyarban. Ráadásul számos olyan névátvétel történik a nyelvek között, amelyek a név bármiféle megváltozása nélkül zajlanak le: a Bars megyei *Béla*, *Rohozsnica* vagy *Topolnyica* nevek (TÓTH V. i. m. 181, 230, 243) hangalakjáról például semmi nem árulja el, hogy szláv vagy éppen magyar névhasználókhöz köthetők-e, így — szláv etimonjuk ellenére — arról, hogy feltűnésükkor melyik nyelv elemeként kerülnek elénk, közelebbit nem tudunk mondani.

A magyarság a Kárpát-medencében a víznévi adatok tanúsága szerint a szlávok mellett más népekkel is érintkezett: elsősorban németekkel és különféle törökségi elemekkel. Az Árpád-kori Magyarország északi és nyugati részén több olyan folyónév található, amelynek etimonja valamely germán nyelvből, illetve közvetlenül a németből magyarázható meg. Ezek közül több szláv közvetítéssel került a magyarba (*Dudvág*, *Blava*), de közvetlen német kölcsönzés is akad közöttük: *Lajta*. Egyes kutatók germán nyomokat látnak bizonyos északkelet-magyarországi folyónevek (*Hernád*, *Boldva*) mögött is, ezek nyelvi története azonban számos homályos részt tartalmaz (KISS L. 1994: 3–6, PÓCZOS 2003: 491–2). Részben más problémákat vet fel az Árpád-korban a Kárpát-medencébe betelepített némettség hatása a magyar helynévkincsre, így a víznevekre is. Erdélyben ennek nyomán keletkezett a *Vidombák* és a *Porumbák* (KISS L. 1997: 208), a Felvidéken pedig a *Korompa* folyónév (KISS L. 1994: 15).

A Kárpát-medence helynévrétegei közül a legproblematikusabbnak a törökségi eredetű elemeket tekinthetjük. Korábban a tudományos kutatás a mainál jóval nagyobb számú nevet sorolt ide, jó néhány víznévvel kapcsolatban azonban ma is felvetődik a törökségi eredet gyanúja. Ezek a vizek a nyelvterület különböző részein találhatóak — Erdélyben a *Küküllő*, *Tatráng* és *Budak*, délen a két *Krassó* ~ *Karassó* és *Okor*, nyugaton a régi *Seleg* (ma: *Vulka*) (KISS L. 1996: 440–441, 1997: 204–205) — annak megfelelően, ahogyan a törökségi elemek elszórtan letelepültek. E nevek többségének a törökségi magyarázat mellett azonban a magyarból levezetett etimológiája is létezik, így a kérdés felülvizsgálata a magyarországi altajisztika jelentős adóssága.

4. A magyar víznevek számukat tekintve legnagyobb rétegét természetesen a magyar eredetű nevek adják. Ezek azonban — néhány olyan kivételtől eltekintve, mint a *Sajó* (229 km), *Berettyó* (204 km) és a *Kapos* (120 km) — kisebb vízfolyások nevei. E nevek túlnyomó többségére az a jellemző, hogy lexikális alkotóelemeik, eredeti szemantikai tartalmuk keletkezési koruktól függetlenül ma is felismerhető. A fent említett három név viszont éppen azt példázza, hogy egyes esetekben ez a tartalom el is homályosulhat: a *Sajó* nem jelent már számunkra 'sós folyó'-t, a

Berettyó sem 'a berek folyója'-t, de a *Kapos*-hoz sem kapcsoljuk már hozzá a *kapu* képzetét.

A magyar víznevek nagy többsége szerkezeti szempontból két részből áll: főtagja valamilyen földrajzi köznév, bővítményrésze pedig a vízfolyás tulajdonságát megjelölő közszó: *Mély-patak*, *Fekete-sár*, *Száraz-ér*, *Hideg-séd*. Feltűnő, hogy már az Árpád-kori víznevekben is leggyakrabban a *patak* utótagot találhatjuk meg, amely ugyancsak a szláv nyelvek valamelyikéből került át a magyarba. (A *patak*-ról lásd HOFFMANN 2003, további vízrajzi köznevekről pedig GYÖRFFY 2008.) A vízrajzi köznevek állománya az ómagyar korban erősen módosult, kiestek belőle olyan ősi elemek, mint a *jó* és az *ügy*, visszaszorult a *séd*, a *sár*, az *aszó*, a *fok*. Ugyanakkor összességében évszázadok alatt e szókincs elemei igen jelentősen felszaporodtak, s a mai nevekben csaknem félszáz 'folyó' jelentésű tőszó található s emellett szóösszetételek és morfológiai változatok sokasága, együttesen mintegy 120 szó (NEMES 2005).

A magyar vízneveknek ez az alapvetően kétrészes szerkezeti felépítése különbözik a szláv nevek jellegzetes típusától, amelyben egyetlen szemantikai jegy fejeződik ki, többnyire képzős névforma segítségével (mint a fent említett *Tapolca*, *Beszterce* esetében is). A szláv nevek szemantikai tekintetben nem túl változatosak, legtöbbször a víz partján lévő növényzetre utalnak vagy a meder valamely jellegzetességére, anyagára (vö. PÓCZOS 2003: 490–1, 2004: 113–9). A magyar nevek kétrészsége egyfajta nyelvi mintaként gyakran hatást gyakorol az átvett nevek szerkezetére is, amelyek a magyarba kerülve földrajzi köznévi utótaggal egészülnek ki: *Szuha-patak*, *Lúzsna-patak*, *Hrenóc-patak* (PÓCZOS 2004: 107–9). Ugyancsak kétrészes nevet eredményez az is, ha a jövevénynév a magyarban valamilyen jelzöt kap: *Fekete- és Fehér-Körös*, *Kis-Zsitva*.

A magyar nevekben kifejeződő szemantikai tartalmak jórészt ugyanazokat a jegyeket jelölik meg, amelyeket a szláv neveknel már említettünk: *Kőrös-patak*, *Agyagos-ér*, *Köves-séd*, de számos további jellegzetesség is megjelenik a körükben. Ezek részletezése helyett itt most ebből csak azt emelem ki, hogy közöttük feltűnően gyakoriak a más helynevekre, főleg a települések megnevezéseire épülő nevek, amelyek azt fejezik ki, hogy a víz honnan, hová vagy éppen hol folyik: *Szenci-patak*, *Garadna-patak*, *Balajt pataka*. A magyar víznevek körében — az általános vélekedéssel szemben — nem ritka a személyre történő utalás sem: *Zsidó-patak*, *Prépost pataka*, *Cseh pataka* (a fenti névtípusokra lásd GYÖRFFY 2002 és 2004, TÓTH V. 2003).

Sokkal jelentősebb azonban az a szerep, amelyet a víznevek más helynevek alkotásában töltenek be: egy ómagyar korra vonatkozó vizsgálat azt mutatta ki, hogy Ugocsa megyében a másodlagos neveknek több mint a fele víznevből alakult (KOCÁN 2008: 98). Hasonló a helyzet a mai névrendszerekben is: Körösladányban például 134 víznev felhasználásával 578 újabb helynevet alkottak a névhasználók (BÍRÓ 1999: 42).

Mindez azt is mutatja, hogy a víznevek — amellett, hogy a magyar névtörténet során mindig is központi szerepet játszottak a helynévi rendszeren belül — nemcsak olyan értelemben tekinthetők a szókincs archaikus rétegének, hogy hídszerepük révén nyelvből nyelvbe vándorolva hagyományozódnak tovább egy-egy terület névanyagában, hanem abban is megmutatkozik hagyományörző jellegük, hogy nyelvi felépítésük típusai: szerkezeti változataik, szemantikai jellegzetességeik is nagyfokú állandóságot mutatnak.

Irodalom

- ANDRÁSFALVY BERTALAN (1970), A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban: *Nyelvtudományi Értekezések* 70: 224–8.
- BÍRÓ FERENC (1999), Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére: *Névtani Értesítő* 21: 36–42.
- DHA = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Bp., 1988.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2002), Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről: *Magyar Nyelvjárások* 40: 35–46.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2004), Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 129–144.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2008), Az ér, sár és a víz földrajzi köznevek Árpád-kori folyóvízneveinkben: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 121–133.
- HOFFMANN ISTVÁN (1975), Tapolcafő földrajzi nevei: *Stúdium* (A KLTE tudományos diákköreinek kiadványai) 6 (1975): 5–40.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Patak*. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 664–673.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Szerk. BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár. 1: 354–370.
- JANKÓ JÁNOS (1892), *Kalotaszeg magyar népe*.
- JANKÓ JÁNOS (1902), *A Balaton-melléki lakosság néprajza*.
- KISS LAJOS (1994), A Felvidék víznevei: *Magyar Nyelv* 90: 1–19.
- KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei: *Magyar Nyelvőr* 120: 440–450.
- KISS LAJOS (1997), Erdély vízneveinek rétegződése. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 199–210.
- KISS LAJOS (2000), *Az új európai víznév kutatás*. Székhelyfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Bp.
- KIVINIEMI, EERO (1990), *Perustieto paikannimistä*. Helsinki.

- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI JUSZTIANIÁN. Bp. II, 365–472.
- KOCÁN BÉLA (2006), Ugocsa megye korai ómagyar kori szláv eredetű helynevei: *Helynévtörténeti Tanulmányok 2*: 107–127.
- KOCÁN BÉLA (2008), A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3*: 95–104.
- LUKÁCS KÁROLY (1951), *Fok — Sár — Sió — Siófok: Magyar Nyelv* 47: 255–66.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglalás kori Magyarország*. Bp.
- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajz köznevek állományi vizsgálata*. Debrecen. Kézirat.
- PESTY FRIGYES (1878), *A helynevek és a történelem*. Bp.
- PÓCZOS RITA (2003), A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei: *Magyar Nyelvjárások* 41: 487–396.
- PÓCZOS RITA (2004), A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei: *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 105–127.
- SMFN = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2003), A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei: *Névtani Értesítő* 25: 89–94.